

**3^ο Διεθνές Συνέδριο
Αρχαίας Ελληνικής
και Βυζαντινής Τεχνολογίας**

19-21 Νοεμβρίου 2024
ΜΕΓΑΡΟΝ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

**3rd International Conference
Ancient Greek
and Byzantine Technology**

19-21 November 2024
MEGARON THE ATHENS CONCERT HALL

ΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Διερεύνησης της Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (ΕΔΑΒΥΤ) ανέλαβε την ανάρτηση στην ιστοσελίδα της (www.edabyt.gr), σε ψηφιακή μορφή, των εργασιών του 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιοελληνικής και Βυζαντινής Τεχνολογίας (Αθήνα 19-21 Νοεμβρίου 2024).

Οι εργασίες είχαν γίνει αντικείμενο κρίσεων και σχολιασμού από την Επιστημονική Επιτροπή. Επιπλέον, έγιναν κι άλλες παρατηρήσεις και σχόλια κατά την συζήτηση που ακολούθησε μετά την προφορική τους παρουσίαση στο Συνέδριο.

Οι εργασίες αναρτώνται όπως κατατέθηκαν από τους συγγραφείς μετά την ολοκλήρωση του Συνεδρίου. Οι συγγραφείς φέρουν την ευθύνη του περιεχομένου της εργασίας τους, τόσο ως προς τις απόψεις τους όσο και ως προς την ακρίβεια και την ορθότητα των στοιχείων που παραθέτουν.

The Board of Directors of the Association for Research on Ancient Greek and Byzantine Technology (EDABYΤ) undertook the posting on its website (www.edabyt.gr) of the papers presented at the 3rd International Conference on Ancient Greek and Byzantine Technology (Athens, November 19-21, 2024).

The papers had been subject to reviews and comments by the Scientific Committee. Additionally, further observations and comments were made during the discussion that followed their oral presentation at the Conference.

The papers are posted as submitted by the authors after the conclusion of the Conference. The authors are responsible for the content of their work, both in terms of their views and the accuracy and correctness of the data they present.

Ο ΚΤΙΣΤΟΣ ΚΑΜΑΡΟΣΚΕΠΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΑΦΟΣ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΟΛΙ ΣΠΕΡΧΕΙΑΔΟΣ. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΝΟΣ ΜΝΗΜΕΙΟΥ ΜΕΙΖΟΝΟΣ ΣΗΜΑΣΙΑΣ ΚΤΙΣΜΕΝΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΘΗΣΗΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Αριστέα Παπασταθοπούλου

Δρ. Αρχαιολόγος, Υπουργείο Πολιτισμού, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη του Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας.
email: ar.papast@yahoo.gr

Abstract

Macedonian-type tombs are considered as a special chapter of ancient Greek monumental burial architecture during the Hellenistic period. The type "follows" the political and military map of the Macedonian kingdom and the areas under its influence. The Macedonian-type built vaulted tomb, that is the subject of this article, is located in ancient *Aenis*, and more specifically in the valley of Inachos, a tributary of Spercheios river. The tomb is built on the southern slope of Kotroni hill, at a distance of approximately 450m from Perivoli, a village located in the Municipal unit of Spercheias of the Municipality of Makrakomi in Pthiotis Prefecture. This remarkable funerary monument was built around the 3rd century BC, during the time of Macedonian rule in the area of ancient *Aenis* and it is a representative example of Macedonian-type vaulted tombs. The tomb continued to be used during the early Christian period, as it is demonstrated by the lamps, which are the main adornment of the later burials and trace the use of the tomb to the 7th century. The tomb consists of the burial chamber and *dromos*. Above the burial chamber, a ground structure was discovered and two dissimilar column bases were found. It could be assumed that it marked the important burials that had taken place in the burial monument. The tomb in Perivoli as well as all the built vaulted Macedonian-type tombs in the area of *Aenis* and in the valley of the Spercheios river, are a provincial imitation of similar monuments of Macedonia, in a version with minor technical and artistic editing. The typological characteristics of its architecture are examined in comparison with the tombs of the same type which have been found in Macedonia and in other regions of Greece. Moreover, its dominant position makes it one of the most important monuments of the region, with local and supra-local value. Its archaeological value for the monumental and historical topography of the region makes a priority its restoration and enhancement.

Λέξεις Κλειδιά: κτιστός καμαροσκεπής, μακεδονικού τύπου, Περιβόλι, Σπερχειάδα

1 Εισαγωγή

Ο τύπος του μακεδονικού τάφου εμφανίστηκε στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. και η εξέλιξή του συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του 2ου αι. π.Χ., οπότε και καταλύεται το μακεδονικό βασίλειο μετά τη μάχη της Πύδνας, το 168 π.Χ.¹ Τα μνημεία αυτού του τύπου συναντώνται κυρίως στη Μακεδονία, περιοχή όπου καθιερώθηκαν και στην οποία οφείλουν το όνομά τους, με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση αυτού του είδους των τάφων να παρατηρείται στην περιοχή γύρω από το Θερμαϊκό κόλπο, κυρίως στη Βοττιαία, στην Πιερία και στην περιοχή της Αμφίπολης (Huguenot 2008, τ.ΙΙ, pl. 72, Mangoldt 2012, band 2, karte 2).

¹Σχετικά με τη χρονολόγηση των τάφων μακεδονικού τύπου, ο αρχαιολογικός διάλογος είναι μεγάλος (Gossel 1980, 1-3, Huguenot 2008, 39-42, Mangoldt 2012, 11-21).

Μακεδονικού τύπου τάφοι έχουν αποκαλυφθεί επίσης σε περιοχές εκτός της Μακεδονίας, στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, στην νοτιοανατολική Ευρώπη, στην Τουρκία, και γενικότερα στην ανατολική Μεσόγειο, σε περιοχές με ισχυρή μακεδονική παρουσία (Mangoldt 2012, 307-377, 381-390, karte 2, 8). Ο Παντερμαλής (1972, 147), στηριζόμενος στις παλαιότερες μελέτες των Ρωμαιοί (1951) και Μακαρόνα (1955), έδωσε τον ορισμό των τάφων μακεδονικού τύπου με βάση τα αρχιτεκτονικά τους χαρακτηριστικά, συμπεριλαμβάνοντας σε αυτούς και τους λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους, ως εξής: *Μακεδονικοί τάφοι συνηθίζεται να ονομάζονται τα υπόγεια μονοθάλαμα κτιστά ταφικά μνημεία (πολλά με προθάλαμο) που ο νεκρικός τους θάλαμος στεγάζεται πάντοτε με καμάρα· πάνω τους υψώνεται ένας τεχνητός τύμβος. Πολλοί έχουν χτιστό δρόμο, χωρίς αυτό να αποτελεί απαραίτητο γνώρισμα. Ίσως θα έπρεπε με βάση τον χτιστό δρόμο να χωρίσει κανείς τους μακεδονικούς τάφους σε δύο κατηγορίες, σε τάφους με μνημειακή πρόσοψη και συνεπώς χωρίς δρόμο και σε τάφους με δρόμο του οποίου η ύπαρξη κάνει περιττή κάθε μεγαλοπρεπή κατασκευή στην πρόσοψη. Φαίνεται πως δεν είναι τυχαίο ότι αυτοί οι τάφοι είχαν το απολύτως αναγκαίο πλάτος των 10 ποδών (3μ). Από τους λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους μπορεί κανείς να χαρακτηρίσει ως μακεδονικούς αυτούς οι οποίοι έχουν χτιστεί με γωνιόλιθους μέσα σε λαξευμένο βράχο και των οποίων και οι διαστάσεις είναι ανάλογες και η καμάρα ανταποκρίνεται από άποψη κατασκευής στους άλλους μακεδονικούς τάφους.*

Σύμφωνα με τον Ζάμπα (2016, 528-529), είναι υπόγειοι τάφοι επιφανών Μακεδόνων, που οικοδομούνται μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., καλυμμένοι με τύμβο, κατασκευασμένοι από λαξευτούς λίθους, με καμαρωτούς θαλάμους και με είσοδο από διαμορφωμένη πρόσοψη στην οποία καταλήγει κεκλιμένος ή κλιμακωτός δρόμος.

Όσον αφορά στην εσωτερική τους διάταξη, οι τάφοι αυτού του τύπου μερικές φορές διαθέτουν δύο χώρους, τον θάλαμο και τον προθάλαμο. Ο αριθμός των θαλάμων δεν είναι δυνατόν να αναχθεί σε κάποια τοπική αρχιτεκτονική παράδοση, καθώς η κατασκευή προθαλάμου ή όχι σε έναν μακεδονικό τάφο εξαρτάται κατά κύριο λόγο από την οικονομική κατάσταση του ιδιοκτήτη του. Εξάλλου, η ύπαρξη προθαλάμου μπορεί να αποτελεί συνάρτηση της περιόδου κατασκευής του τάφου. Το μέγεθος και η πολυτέλεια των κτισμάτων αποτελούν χρονολογικά κριτήρια (Gossel 1980, 5).

Οι Μακεδόνες κάνουν την εμφάνισή τους στην κοιλάδα του Σπερχειού² κατά την ελληνιστική περίοδο με μάρτυρες της παρουσίας τους κτιστούς καμαροσκεπείς και τους λαξευτούς θαλαμωτούς μακεδονικού τύπου τάφους.³ Σύμφωνα με τον Ξυδόπουλο (2006, 170-171, σημ. 455), η επιγραφή *Κατάλογος του Άργους* (IG IV, 617) η οποία αναφέρεται σε εισφορές που καταβάλλονται από πόλεις της Θεσσαλίας μεταξύ των οποίων της Υπάτης, πρωτεύουσας της Αινίδας⁴ και της Μακεδονίας, αποτελεί απόδειξη της επιρροής του Μακεδόνα βασιλέα στις θεσσαλικές πόλεις. Επιπροσθέτως, η πόλη Σωσθενίς στην Αινίδα (Άγιος Σώστης Σπερχειάδας) κτίστηκε μετά το 279 π.Χ. και την ήττα των Γαλατών, προς τιμήν του στρατηγού των Μακεδόνων Σωσθένους, που κατατρόπωσε τους Γαλάτες (Βορτσέλας 1907, 91).

Οι κτιστοί καμαροσκεπείς μακεδονικού τύπου τάφοι στην Αινίδα (Εικ. 1) κατασκευάστηκαν κυρίως κατά τον 3ο αι. π.Χ. Πρόκειται για τον τάφο στο Σαραντάρι Υπάτης, τους δίδυμους τάφους στις Μεξιιάτες (Δακορώνια 1986) και τον τάφο στη Μαγούλα Λουτρών Υπάτης (Παπασταθοπούλου 2009). Ο τάφος στο

---

²Η κοιλάδα του Σπερχειού, η οποία αποτελεί γεωγραφική ενότητα με καθορισμένα όρια και ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά, βρίσκεται στο κέντρο του ελληνικού ηπειρωτικού κόσμου. Περικλείεται από δύο παράλληλες, με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, οροσειρές, την Όθρυ στα βόρεια και την Οίτη στα νότια, η προέκταση των οποίων συναντάται στα δυτικά στον Τυμφρηστό. Στην τάφρο μεταξύ των δύο οροσειρών ρέει ο Σπερχειός ποταμός, ο οποίος εκβάλλει στο Μαλιακό κόλπο (Βορτσέλας 1907, 40, Παπακωνσταντίνου 2008, 316). Οι Αινιάνες μοιράζονταν την κοιλάδα του Σπερχειού με τους Μαλιείς, οι οποίοι κατείχαν την ανατολική πλευρά της κοιλάδας (Βορτσέλας 1907, 74).

³Παπακωνσταντίνου, Παπασταθοπούλου 2006.

⁴Τα φυσικά σύνορα της Αινίδος ήταν στα δυτικά ο Τυμφρηστός, στα βόρεια η Όθρυς, στα νότια η Οίτη και στα ανατολικά οι απολήξεις των Δύο Βουνών κοντά στο Γοργοπόταμο. Η Αινίς ήταν χωρισμένη σε χωριά ή κώμες με σημαντικότερες τις: Υπάτη (Υπάτα), *Ερυθραί* που συνόρευε με την Υπάτη και περιήλθε σε ρήξη μαζί της για τα μεταξύ τους όρια, *Λαπίθη* στα όρια της Θεσσαλίας με την κοιλάδα του Σπερχειού, *Μακρά Κώμη* στα βόρεια του σημερινού χωριού Βαρυμπόπη του Δήμου Μακρακώμης, *Σπερχειαί* ίσως εκεί όπου σήμερα εντοπίζεται το χωριό Φτέρη, *Λάτυια* στην άνω κοιλάδα του Σπερχειού, χωρίς να αναφέρονται πολλές λεπτομέρειες για την ακριβή τοποθεσία της και *Σωσθενίς* (Βορτσέλας 1907, 82-91, Stählin 2002, 368-369, 376-377).

Αργυροχώρι Υπάτης είναι ο υστερότερος των τάφων αυτού του είδους, η κατασκευή του οποίου τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ. (Μπούγια 2005).

Εικ. 1: Χάρτης της αρχαίας Θεσσαλίας όπου σημειώνονται οι θέσεις των κτιστών καμαροσκεπών τάφων στην Αινίδα.

Οι τάφοι αυτοί παρουσιάζουν όλα τα βασικά χαρακτηριστικά της ομάδας των κτιστών καμαροσκεπών μακεδονικού τύπου τάφων με διαφοροποιήσεις από τα ανάλογα μνημεία της Μακεδονίας των οποίων αποτελούν επαρχιακή μίμηση. Προφανώς, είναι έργα ντόπιων κατασκευαστών λιγότερο καταρτισμένων από τους Μακεδόνες ομότεχνούς τους.

Χωροθέτηση

Ο κτιστός καμαροσκεπής μακεδονικού τύπου τάφος⁵ βρίσκεται 450μ ΒΑ του χωριού Περιβόλι Σπερχειάδας⁶, στη νότια πλαγιά του λόφου Κοτρώνι η οποία κατολισθαίνει,⁷ στην κοιλάδα της Βίστριζας που έχει ταυτιστεί με τον αρχαίο Ίναχο, παραπόταμο του Σπερχειού. Η ευρύτερη περιοχή εύρεσης του τάφου (Εικ. 2) έχει χαρακτηριστεί ως αρχαιολογικός χώρος (ΦΕΚ 343/Β/29-6-1987) με κέντρο την αρχαία ακρόπολη στην κορυφή του λόφου Κοτρώνι (ύψ. 649,80μ.) η οποία βρισκόταν σε χρήση μέχρι και την εποχή του Ιουστινιανού (Βορτσέλας 1907, 485). Γύρω από την ακρόπολη, αποκαλύφθηκαν ίχνη αρχαίου οικισμού της Αινίδας⁸ με συνεχή κατοίκηση έως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Οι λιθόκτιστοι τοίχοι των οικιών που αποκαλύφθηκαν δεν δίνουν κάποιο ολοκληρωμένο σχέδιο και στα ερείπιά τους ανασκάφηκαν λίγοι καλυβίτες τάφοι (Πάντος 1988).

⁵Πάντος 1987 και 1992.

⁶Σύμφωνα με τους διαθέσιμους ψηφιακούς χάρτες (Google Maps), η ακριβής γεωγραφική θέση του μνημείου προσδιορίζεται από τις εξής τοπογραφικές συντεταγμένες WGS84: 38° 50' 06.9" Β, 22° 05' 39.3" Α (ήτοι 38.835249° Β και 22.094260° Α) και βρίσκεται σε απόλυτο υψόμετρο 612 μ.

⁷Το πρηνές αποτελείται από αποσαθρωμένο φλύσχη. Ο τάφος παρουσιάζει απόκλιση από την κατακόρυφο σε διεύθυνση Ανατολή – Δύση που ενδεχόμενα οφείλεται σε μετακίνηση των εδαφικών μαζών προς την κατάντη (νότια) περιοχή (Αντωνίου 2023).

⁸Μόνο μια επιγραφική μαρτυρία θα μπορούσε να διαλευκάνει το όνομα της πόλης ή της κώμης του Ινάχου. Το τυχαίο εύρημα του πώματος ενός πιθαρίου με την επιγραφή ΑΡΙΣΤΕΑΣ, χωρίς να αποκλείει την περίπτωση να είναι η ονομαστική του ανθρωπωνυμίου Αριστέας, ίσως θα μπορούσε να απαντήσει στο εθνικό ΑΡΙΣΤΕΑΤΑΙ στην επιγραφή IG IX, 6a. Στην περίπτωση αυτή το όνομα του πολίσματος θα ήταν ΑΡΙΣΤΕΑ (Πάντος 1992, 421).

Εικ. 2: Ορθοφωτομωσαϊκό της ευρύτερης περιοχής του μνημείου (Δικαιούλιας, Μιχαηλίδης 2023).

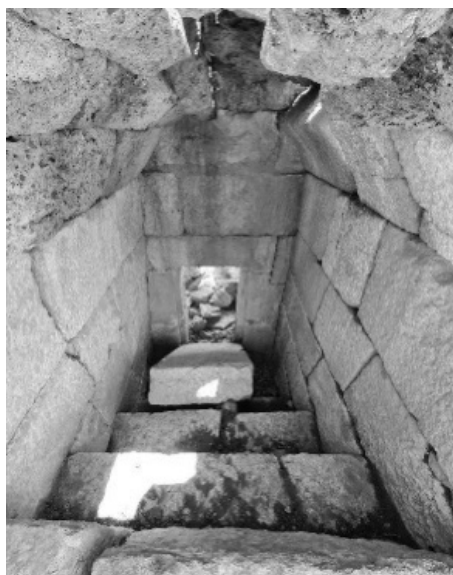
Κατά την διάνοιξη της επαρχιακής οδού προς το χωριό Περιβόλι, στη νότια πλαγιά του λόφου Κοτρώνι, τα εκσκαπτικά μηχανήματα προκάλεσαν εκτεταμένες κατολισθήσεις της ανάντη της οδού πλαγιάς. Μεγάλο μηχάνημα εκσκαφής των Μικτών Ομάδων Μηχανημάτων Ανασυγκροτήσεως (ΜΟΜΑ) του στρατού, κινούμενο δυτικά διεμβόλισε τη ΝΑ γωνία του ταφικού θαλάμου του κατάγειου καμαροσκεπούς τάφου. Μετά την διατάραξη της ανωδομής του μνημείου και την κατάρρευση της ΝΑ γωνίας του, η ΙΔ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων υποστύλωσε σημειακά τον ταφικό θάλαμο του μνημείου με μαδέρια και κριωματικούς σωλήνες και διενήργησε την ανασκαφή του. Το μόνο άνοιγμα πρόσβασης στον τάφο, ήταν στην καμάρα του βαθμιδωτού δρόμου του από την οποία απουσιάζουν οι κεντρικοί θολίτες της Εικ. 3.

Εικ. 3: Η καμάρα του δρόμου του τάφου. Το άνοιγμα των τυμβωρύχων και η κλειστή είσοδος του δρόμου (αρχείο ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας).

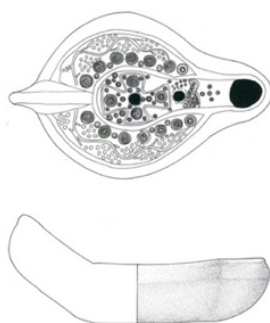
Μετά την πρόσβασή τους στο δρόμο, οι συλητές έριξαν τον μεγάλο θυραίο λίθο που σφράγιζε τον ταφικό θάλαμο πάνω στην κλίμακα του δρόμου (Εικ. 4) και απέκτησαν πρόσβαση στο εσωτερικό του θαλάμου.

Εικ. 4: Ο λίθος σφράγισης του ταφικού θαλάμου εντός του δρόμου (αρχείο ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας).

Στη θέση των κεντρικών θολιτών της καμάρας του δρόμου κατά τη μετέπειτα χρήση του χώρου, για κλείσιμο της οπής χρησιμοποιήθηκε, σε δεύτερη χρήση, αρχαίο κατώφλι πάνω από το οποίο σώρευαν πέτρες και κατόπιν χώμα. Η επίχωση που σχηματίστηκε μέσα στον τάφο έφθανε περίπου ως λίγο πάνω από το επίπεδο της επιφανείας των κλινών.

Από την πρώτη χρήση του τάφου ελάχιστα πήλινα αντικείμενα και ελάχιστα φύλλα χρυσού αφέθησαν στο εσωτερικό από τους συλητές. Πότε ακριβώς έγινε η σύληση είναι δύσκολο να υποτεθεί. Οι περισσότεροι λύχνοι που αποτελούν το κύριο κτέρισμα των μεταγενέστερων ταφών ανήκουν στις τελευταίες περιόδους χρήσεως του τάφου ως χριστιανικού κοιμητηρίου και χρονολογούνται από τον 3ο και έως τον 7ο αι. (Εικ. 5).

Εικ. 5: Λύχνος (K2560) 7ου αι. (Perlzweig 1961, pl. 46, no. 2924) (αρχείο ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας).

Η συνεχής χρήση του χώρου καθώς και το ότι ο τάφος δεν ήταν στεγανώς κλεισμένος μετά τη σύλησή του, συντέλεσαν ώστε οι σκελετοί των αγνώστου αριθμού ενταφιασμένων να

διαλυθούν σχεδόν πλήρως, με εξαίρεση δύο ταφές αποσπασματικά σωζόμενες μεταξύ των κλινών (Εικ. 6) και τμήματα κρανίων σε διάφορα σημεία του θαλάμου.

Εικ. 6: Κάτω άκρα δύο ενταφιασμένων στο διάδρομο μεταξύ των κλινών (αρχείο ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας).

Γενικά, η εγκατάσταση των τάφων αυτού του τύπου συνδέεται με την ορατότητα και τη διαθεσιμότητα του εδάφους. Κατασκευάζονται εκτός των τειχών, στις νεκροπόλεις, στην περιφέρεια των αστικών κέντρων ή στις εξόδους των πόλεων, στον άξονα των κυριότερων οδικών αρτηριών ή πλησίον στρατηγικών θέσεων.⁹

Κάποιοι τάφοι ενδέχεται να είναι εγκατεστημένοι σε εδάφη ιδιωτικά και ίσως να εξυπηρετούσαν το σκοπό της οριοθέτησης της ιδιοκτησίας με την κατασκευή τους σε αυτά (Gossel 1980, 6), καθώς μερικοί βετεράνοι όταν επέστρεφαν από τις εκστρατείες του Μ. Αλεξάνδρου λάμβαναν πολλές φορές ως αποζημίωση εκτάσεις γης για τις υπηρεσίες που είχαν προσφέρει (Martin 1985, 116-117), τακτική που παρέμεινε σε ισχύ κατά την περίοδο των διαδόχων.¹⁰ Οι απομονωμένοι καμαροσκεπείς κτιστοί τάφοι λοιπόν, κάλλιστα θα μπορούσαν να ανήκουν στους φίλους των βασιλέων, οι οποίοι προφανώς θα επιθυμούσαν οι τάφοι τους να δηλώνουν τη νεοαποκτηθείσα περιουσία τους (Huguenot 2008, 255). Η κατασκευή μνημειώδους τάφου, η θέση του οποίου φαίνεται από μακριά, εξασφάλιζε την ανάμνηση των τεθνηκότων στην κοινότητα των ζώντων, κάτι που επιβαλλόταν ίσως να γίνεται σε ξένο ή κατακτημένο έδαφος.

Είναι πολύ πιθανό ότι οι μακεδονικού τύπου τάφοι στην ευρύτερη περιοχή της Αινίδας να ανήκαν σε ανώτερα στελέχη ή σε αρχηγούς των φρουρών που ήταν εγκατεστημένες σε όλη την

⁹Παραδείγματα στη βόρεια Ελλάδα αποτελούν οι μακεδονικού τύπου τάφοι στη Θεσσαλονίκη (Vickers 1972, Σισμανίδης 1985, Vitti 1996, 134-136) και στην Αμφίπολη (Koukouli-Chrysanthaki 2002). Στην Αιτωλοακαρνανία, έχουν κατασκευαστεί κοντά στα τείχη των πόλεων σε μία ελληνιστική οδό που συνδέει τον Πατραϊκό με τον Αμβρακικό κόλπο (Pritchett 1994). Στην Εύβοια έχουν βρεθεί κοντά στους κύριους άξονες οι οποίοι διασχίζουν ή περιτρέχουν τις πόλεις Ερέτρια και Χαλκίδα (Huguenot 2008, 255). Το ίδιο ισχύει και για τους δύο τάφους όμοιου τύπου που βρέθηκαν στη Λαμία (Παπασταθοπούλου 2020, 275).

¹⁰Hammond 1989, 141-144· Hatzopoulos – Loukopoulou 1992, 110-117· Völcker-Janssen 1993, 28-29· Hatzopoulos 1996, 335-336, 434-436· Savalli-Lestrade 1998, 304-305, 362· Hatzopoulos 2001, 45-50.

περιοχή της κοιλάδας του Σπερχειού, καθώς ο στρατηγικός ρόλος της περιοχής δεν μπορούσε να αγνοηθεί από τους Μακεδόνες.¹¹

Προς υποστήριξη της άποψης ότι ο τάφος στο Περιβόλι σχετίζεται με μία φρουρά¹² η οποία είχε ως καθήκον την επίβλεψη της περιοχής που ήταν οχυρωμένη κατά την ελληνιστική εποχή, επισημαίνεται ότι στην αρχαιότητα υπήρχε οδός που διευκόλυνε τη διάβαση του όρους Οξυά και της οροσειράς των Βαρδουσιών, όπου η κίνηση ελεγχόταν και από τις δύο πλευρές.¹³ Σύμφωνα με τον Πάντο (1992, 415), το πέρασμα αυτό βρισκόταν μεταξύ των Βαρδουσιών και της Γκιώνας, και χρησιμοποιήθηκε από τους Γαλάτες το 279 π.Χ. για να φτάσουν στην Καλλίπολη.

Τυπολογικά στοιχεία

Ο προσανατολισμός του μνημείου παρουσιάζει τυχαία γωνία ως προς το βορρά, με τον διαμήκη άξονά του στρεφόμενο προς τη διεύθυνση Δ/ΒΔ-Α/ΝΑ. Ο τάφος είναι μονοθάλαμος, τετράγωνης κάτοψης, με την είσοδο στα δυτικά. Στον ταφικό θάλαμο οδηγεί από τα δυτικά κτιστός, καθοδικός με κλίμακα από τέσσερις βαθμίδες, καμαροσκεπής δρόμος (Εικ. 7).

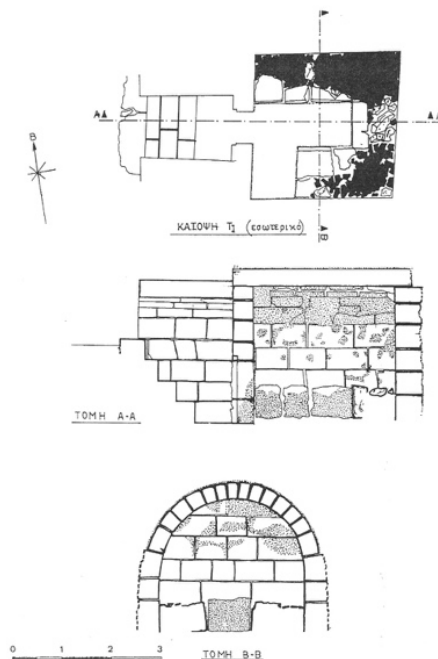
Οι εξωτερικοί τοίχοι του μνημείου, εκτός από τον ρόλο τους ως στοιχείων μόρφωσης του εξωτερικού αρχιτεκτονικού κελύφους, ταυτόχρονα λειτουργούν και ως φέροντα στοιχεία, σχεδιασμένα να παραλαμβάνουν τα κατακόρυφα φορτία και τις οριζόντιες ωθήσεις των θόλων και ως έναν βαθμό εδαφικές ωθήσεις, τουλάχιστον στα καταχωμένα μέρη. Συνεπώς, δεν θα αρκούσε μια τοιχοποιία μικρού πάχους, αλλά μία κατασκευή, ικανή να ανταποκριθεί και σε δράσεις εκτός του επιπέδου της. Ο τάφος είναι δομημένος κατά το ψευδοισόδομο σύστημα με μεγάλους, λαξευμένους λιθόπλινθους από σκληρό ασβεστόλιθο για τη μόρφωση των τοίχων. Το πάχος των τοίχων είναι ~0,45μ, με εξαίρεση μικρές τοπικές διαφοροποιήσεις της τάξεως εκατοστού. Ο μακεδονικός τάφος ήταν καμαροσκεπής, όπως τεκμηριώνουν τα σωζόμενα λείψανα των γενέσεων της θολοδομίας του στη στέψη των μακρών τοίχων του. Η καμάρα αποτελεί μακεδονική καινοτομία στον φέροντα οργανισμό των κτιρίων των τάφων.¹⁴

¹¹Μετά τον Λαμιακό πόλεμο (323-322 π.Χ.) η περιοχή γνώρισε μια σειρά εκστρατειών και εισβολές μέχρι την επιδρομή των Γαλατών το έτος 279 π.Χ., έτσι ώστε τελικά να τεθεί υπό την κυριαρχία των Αιτωλών μέχρι την αρχή του 2ου π.Χ. Αυτές οι μεταπτώσεις μαρτυρούν το πόσο σημαντική ήταν η κυριαρχία της περιοχής η οποία αποτελούσε φυσικό πέρασμα αναπόφευκτο για όλες τις στρατιωτικές αποστολές (Βέκιγιον 1937, 359-361, 365-366).

¹²Οι μακεδονικού τύπου τάφοι δεν αποτελούσαν αποκλειστικά χώρους ταφής των Μακεδόνων ή των φιλο-Μακεδόνων υποστηρικτών τους, αλλά ήταν προσφιλείς και στην τοπική άρχουσα τάξη (*ελίτ*), η οποία επιθυμούσε να συνδεθεί με το λαμπρό παρελθόν της Μακεδονίας (Παπασταθοπούλου 2020, Χρυσάφης 2017, 93 σημ. 365). Η άποψη αυτή ενισχύεται με την κατασκευή κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους (δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ.) σε μεταγενέστερη της μακεδονικής κυριαρχίας εποχή, του καμαροσκεπούς κτιστού τάφου στο Αργυροχώρι, όπως επίσης και των λαξευτών θαλαμωτών τάφων μακεδονικού τύπου στη γειτονική Λαμία (Παπακωνσταντίνου, Παπασταθοπούλου 2006· Παπασταθοπούλου 2020).

¹³Ο κτιστός μακεδονικός τάφος στη Γραμμένη Οξυά, Ν-ΝΔ του τάφου του Περιβολίου, βρίσκεται στην άλλη πλευρά του περάσματος που διευκόλυνε τη διάβαση του όρους Οξυά και της οροσειράς των Βαρδουσιών προς την κοιλάδα του Σπερχειού, στη συνοριακή ζώνη Αιτωλοακαρνανίας Ευρυτανίας και Φθιώτιδας. Βάσει της στρατηγικής σημασίας της περιοχής, η ύπαρξή του σε ένα τόσο απομονωμένο σημείο, ερμηνεύεται ως αρχιτεκτονική μαρτυρία της μακεδονικής φρουράς της περιοχής (Βοκοτόπουλος 1970).

¹⁴Ο Boyd (1978, 83) υποστηρίζει ότι πουθενά στον ελλαδικό χώρο δεν απαντά τοξωτή ή καμαροειδής κατασκευή πριν από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., οπότε και «εισάγεται» από την Ανατολή από τους μηχανικούς που ακολούθησαν τον Μ. Αλέξανδρο στην εκστρατεία του. Κατά την ίδια περίοδο κατασκευάζονται καμαροσκεπαστες δίοδοι για στάδια και θέατρα, οι οποίες έχουν πιο καθαρή λειτουργία θόλου από στατική άποψη, σε σύγκριση με τους μακεδονικούς τάφους, στους

Εικ. 7: Σχεδιαστική απόδοση του τάφου (Πάντος 1992).

Οι θόλοι του τάφου (του ταφικού θαλάμου και του δρόμου) ήταν απλής (μονής) καμπυλότητας ημικυλινδρικές καμάρες, εδραζόμενες στους μακρούς τοίχους. Για την κατασκευή του τάφου σκάφτηκε ένα τετράγωνο όρυγμα. Επειδή εξωτερικά του μνημείου προς τα ανατολικά, βρέθηκε στρώμα λατύπης, περίπου στο επίπεδο της γενέσεως της καμάρας, μπορεί να υποθεθεί ότι εκεί περίπου θα άρχιζε το όρυγμα. Οι λιθόπλινθοι για την κατασκευή του ταφικού θαλάμου έχουν λαξευτεί επιμελώς και αρμοσθεί πολύ καλά στην ορατή τους πλευρά αλλά όχι και στην εξωτερική τους, χωσμένη στη γη, πλευρά. Στα βασικά υλικά δομής αναγνωρίζουμε τους εντόπιους φυσικούς λίθους, οι οποίοι πιθανότατα προέρχονται από κοντινά λατομεία για λόγους εργονομίας (Παπασταθοπούλου 2020, 225). Η χρήση μαλακού πωρόλιθου (υποκίτρινου μαργαϊκού ασβεστόλιθου) για την κατασκευή του μεγαλύτερου τμήματος της καμάρας, υλικού εύκολου στην κατεργασία του, πολύ ελαφρύτερου από τον ασβεστόλιθο, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για τον υπόλοιπο τάφο στο Περιβόλι, 15 είναι αποκαλυπτική της βαθιάς κατανόησης των αρχών της τοξωτής θολοδομίας από τους κατασκευαστές.

Το συνολικό εμβαδόν του μνημείου (αποτύπωμα επί εδάφους) ορίζεται σε 19τμ, ενώ ο εσωτερικός χώρος έχει ωφέλιμο εμβαδόν 11,5τμ, εκ των οποίων τα 8,5τμ αντιστοιχούν στον ταφικό θάλαμο. Οι γενικές, εξωτερικές διαστάσεις του μνημείου είναι 5,90μ x 3,75μ. Οι διαστάσεις (εσωτερικές) του ταφικού θαλάμου είναι: 2,82μ πλάτος (B-N), 2,86μ μήκος (A-Δ), 2,82μ ύψος και του δρόμου είναι: 1,30μ πλάτος, 1,85μ. μήκος, 2,50μ. ύψος.

οποίους και οι τοίχοι είναι δυνατόν να αναλάβουν φορτία μετά τις πρώτες παραμορφώσεις της καμάρας (Ζάμπας 2016, 536, εικ. 8). Σύμφωνα με τον Ζάμπτα (2016, 539) οι θάλαμοι μεγάλου πλάτους που αντιστοιχούν στις μεγάλες προσόψεις δεν θα ήταν δυνατό να καλυφθούν με επίπεδα στοιχεία ικανά να φέρουν επαρκώς τα μεγάλα φορτία των επιχώσεων. Ο Miller (2001, 90-93) χρονολογώντας την είσοδο του σταδίου της Νεμέας, υποστηρίζει το επιχείρημα του Boyd για την εισαγωγή της ημικυλινδρικής θόλου στην Ελλάδα κατά την διάρκεια της γενιάς μετά τον θάνατο του Φιλίππου Β'. Το παλαιότερο μνημείο με ημικυλινδρικό θόλο επί εκατέρωθεν αναλημματικών τοίχων που χρονολογείται με βεβαιότητα είναι η κρυπτή είσοδος που οδηγεί στο στάδιο της Νεμέας από το αποδυτήριο (*terminus ante quem* περί το 320 π.Χ.) σύμφωνα με τον Miller (1990 και 2001, 92-93, 196-209, 244).

¹⁵Η ίδια τεχνική έχει εφαρμοστεί στους δύο όμοιου τύπου τάφους στις Μεξιάτες (Παπασταθοπούλου 2020, 229).

Το γεγονός ότι επρόκειτο για μνημείο αφανές στο σύνολό του, αυτομάτως αναιρούσε τα ζητήματα διαμόρφωσης των εξωτερικών του όψεων. Εξαίρεση αποτελούσε το μόνο εμφανές εξωτερικώς ορατό στοιχείο του, που ήταν η δυτική είσοδος και μία υπέργεια κατασκευή πάνω από τον θάλαμο του τάφου, μεταγενέστερη αυτού, για την οποία γίνεται λόγος στη συνέχεια. Εσωτερικώς οι λίθοι του ήταν επίσης μη άμεσα ορατοί, καθώς ήταν επιχρισμένοι με λεπτό κονίαμα.

Η πρόσοψη του ταφικού μνημείου δεν έχει καμία ιδιαίτερη διαμόρφωση όπως άλλωστε σε όλους τους τάφους του ίδιου τύπου στην Αινίδα. Η λιτή αδιακόσμητη πρόσοψη παραπέμπει στη δομική συγκρότηση του κτίσματος, αφού είναι ορατή η πλοκή των λίθων στο σημείο αυτό.¹⁶ Το στοιχείο που κυριαρχεί στην πρόσοψη είναι το υπέρθυρο (ουδός).

Το χαμηλό στενό άνοιγμα που δεσπόζει στο μέσον του θυραίου τοίχου του ταφικού θαλάμου φρασσόταν από ασβεστολιθική πλάκα η οποία προσαρμοζόταν σε εγκοπή στις εξωτερικές ακμές των παραστάδων.¹⁷ Το άνοιγμα εισόδου στον ταφικό θάλαμο έχει διαστάσεις: ύψος ~1,27μ, πλάτος ~0,58μ και απέχει 1,14μ από τη βόρεια τοιχοποιία (Εικ. 8). Εκατέρωθεν του ανοίγματος έχουν κατασκευαστεί παραστάδες αποτελούμενες από δύο λίθους. Το ανώφλι (ουδός) αποτελείται από έναν λίθο διαστάσεων 1,14μ μήκους και 0,35μ ύψους, το πλάτος του είναι όσο και ο δυτικός τοίχος του θαλάμου (0,47μ), ενώ από την εξωτερική του πλευρά παρουσιάζει εσοχή ~0,10μ ως υποδοχή για το θυραίο λίθο. Ο ασβεστολιθικός θυραίος λίθος εντοπίστηκε πεσμένος πάνω στην κλίμακα του δρόμου, ακριβώς μπροστά από την είσοδο του ταφικού θαλάμου (Εικ. 4). Ο λίθος έχει διαστάσεις 1,31μ x 0,68μ, πάχ. 0,25 μ και φέρει ταινίες επαφής στην πίσω (αναθύρωση) και στην ανώτερη έδρα του, ώστε να εφάπτεται με τις παραστάδες και το ανώφλι του θυραίου ανοίγματος του θαλάμου.

Εικ. 8: Άποψη της εισόδου του ταφικού θαλάμου από το εσωτερικό του (αρχείο ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας).

Οι λιθόπλινθοι που δομούν τον θάλαμο έχουν άπεργο το πίσω μέρος τους, με εξαίρεση τους λίθους της δυτικής πλευράς, η οποία και εφάπτεται με το δρόμο του τάφου. Με τη χρήση ισχυρού κονιάματος ο θάλαμος ήταν απόλυτα στεγανός. Η τοιχοποιία του θαλάμου αποτελείται

---

¹⁶Οι τάφοι όμοιου τύπου της Δράμας, της Χαλκιδικής και της Αμφίπολης επίσης δεν διαθέτουν αρχιτεκτονικά διαμορφωμένη πρόσοψη. Αντίθετα, κάποιες από τις προσόψεις των μακεδονικών τάφων της βόρειας Ελλάδας του ύστερου 4^{ου} και των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ. ήταν διακοσμημένες με στοιχεία δωρικού ή ιωνικού ρυθμού, μιμούμενες προσόψεις οικιών ή ιερών. Σχετικά με τα πρότυπα των προσόψεων βλ. Ζάμπτα (2016, 529) και Huguenot 2008, (43-48).

¹⁷Στην Αινίδα οι εισοδοί των τάφων είναι ασυνήθιστα στενές και χαμηλές σε αντίθεση με τα παραδείγματα της βόρειας Ελλάδας όπου σε κάποιες περιπτώσεις οι ξύλινες ή οι μαρμάρινες θύρες είχαν ύψος πάνω από δύο μέτρα (Παπασταθοπούλου 2020, 301, Σαμσάρης 1990).

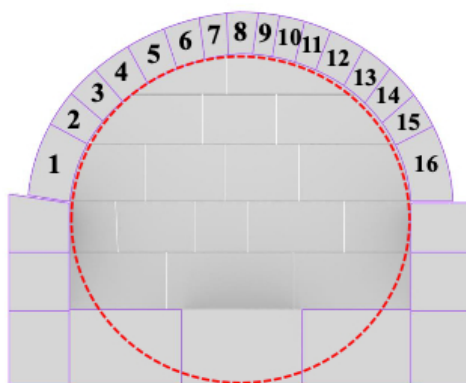
από τέσσερις σειρές ασβεστόλιθων με την τελευταία να παρουσιάζει μικρή εκφορά και να αποτελεί τη βάση έδρασης των πωρολιθικών θολιτών της καμάρας του. Ουσιαστικά, η γένεση της καμάρας του ξεκινάει από την αρχή της τέταρτης σειράς.

Η καμάρα του ταφικού θαλάμου (Εικ. 9) αποτελείται από λίθους τραπεζοειδούς διατομής (μόνο η σειρά των λίθων 9 είναι σχεδόν ορθογωνικού σχήματος) που ενώνονται και συγκρατούνται μεταξύ τους με ένα κεντρικό στοιχείο, έναν λίθο στην κορυφή που ονομάζεται κλειδί. Οι θολίτες είναι αυστηρά παράλληλοι στις κάθετες μακρές πλευρές του τάφου (Ορλάνδος 1958, 349). Τα παράλληλα τόξα που αποτελούν την καμάρα καλύπτουν τον χώρο ανάμεσα στους δύο πλαϊνούς τοίχους του τάφου. Το ύψος της καμάρας υπολογίζεται περίπου στα 0,33-0,36μ. Η καμάρα είναι σχεδόν ημικυκλική με τον πλήρη κύκλο να εγγράφεται πλήρως εντός του ταφικού θαλάμου.

Τόσο στο εσωράχιο όσο και στο εξωράχιο, οι ασυνέχειες του πωρολιθικού πετρώματος καλύπτονταν από χοντρό κονίαμα. Εξωτερικά οι θολίτες ήταν επικαλυμμένοι με χοντρό κονίαμα στεγάνωσης. Αξίζει να σημειωθεί πως, κατά την παρούσα κατάσταση διατήρησης, σε αρκετές περιπτώσεις οι λίθοι έχουν θραύσεις, αλλά παραμένουν στις θέσεις τους επειδή τα κονιάματά τους είναι ισχυρά. Σε καμία θέση δεν εντοπίστηκαν σύνδεσμοι, γόμφοι ή μοχλοβόθρια.

Οι καμάρες των κτιστών μακεδονικού τύπου τάφων συνίστανται από περιττό αριθμό θολιτών πέντε (5) έως εικοσιένα (21)¹⁸ και ο αριθμός των θολιτών δεν παρουσιάζει αναλογία ως προς την διάμετρο της καμάρας. Η καμάρα του τάφου στο Περιβόλι συνίσταται από άρτιο αριθμό δεκαέξι (16) θολιτών, κάτι το οποίο είναι εξαιρετικά σπάνιο.¹⁹

Οι σειρές θολιτών 1 και 16 είναι από ασβεστόλιθο, όπως ακριβώς και η υπόλοιπη τοιχοποιία του ταφικού θαλάμου, ενώ οι υπόλοιποι από πωρόλιθο.

Εικ. 9: Τομή εγκάρσια στον ταφικό θάλαμο με αριθμημένες τις 16 σειρές των θολιτών της ανωδομής (Μιχαηλίδης, Πάγκαλου 2023).

Στο εσωτερικό του θαλάμου, αντίθετα από τα πλούσια παραδείγματα της Μακεδονίας,²⁰ υπάρχουν τρεις απλές ταφικές κλίνες με Πσχημη διαρρύθμιση πλάτους ~1,00μ, οι οποίες

¹⁸Παραδείγματα με πέντε (5) θολίτες αποτελούν η καμάρα του τάφου στην Κασσώπη (Leake 1835, 248-249· Mangoldt 2012, 151-154, B160) και οι καμάρες των τάφων (II, III) στο Δίον (Παντερμαλής 1985, 12, Παντερμαλής 1989). Παράδειγμα με εικοσιένα (21) θολίτες συνιστά η καμάρα του τάφου στους Φιλίππους (Λαζαρίδης 1964).

¹⁹Από άρτιο αριθμό θολιτών (6), αποτελείται η καμάρα του τάφου στην Καλυδώνα (Ηρώο II) (Dyggve 1951, 360-364).

²⁰Οι αρχαιότεροι, μνημειακότεροι και πλουσιότεροι μακεδονικού τύπου τάφοι έχουν στο θάλαμό τους μικρότερο αριθμό κλινών (συνήθως μία και σπανιότερα δύο) ενώ οι μεταγενέστεροι, οι μικρότεροι και φτωχότεροι τάφοι διαθέτουν μεγαλύτερο αριθμό. Στους δύσκολους καιρούς, οι Μακεδόνες εγκατέλειψαν τους μεγάλους και πολυδάπανους τάφους και στράφηκαν σε απλούστερες και συνεπώς οικονομικότερες μορφές τάφων (Σισμανίδης 1997, 185-190).

καταλαμβάνουν ολόκληρους τον βόρειο και τον ανατολικό τοίχο του θαλάμου και τα δύο τρίτα του νότιου τοίχου, υπάρχει δηλαδή ένας κενός χώρος αμέσως δεξιά για τον εισερχόμενο στο θάλαμο. Το κενό στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου ίσως φιλοξενούσε θρόνο ή κίστη ή ξύλινη τράπεζα με προσφορές για τους νεκρούς ή για σπονδές (Σισμανίδης 1997, 189). Οι κλίνες ήταν κτιστές από μεγάλους λιθόπλινθους επιχρισμένους με επιμέλεια στην πρόσοψη (ύψος ~0,60μ.), ενώ το πίσω μέρος τους είχε πληρωθεί με χώμα.²¹ Η ανώτερη επιφάνειά τους, είχε γίνει προσπάθεια να ομαλυνθεί με πλακοειδείς λίθους και θραυσμένες κεράμους και έφερε παχεία στρώση κονιάματος ως υπόβαση για το τελικό επίχρισμα. Το εσωτερικό του θαλάμου ήταν επιχρισμένο. Η τελική στρώση του δαπέδου ήταν διαμορφωμένη από συμπαγές κονίαμα.

Ο κτιστός δρόμος του τάφου, αν και ανεξάρτητη κατασκευή, βρίσκεται σε επαφή με τη δυτική πλευρά του ταφικού θαλάμου. Οι λίθοι των τοίχων και της καμάρας του δρόμου δεν συμπλέκονται με τους λίθους της δυτικής όψεως του θαλάμου του τάφου, αλλά ακουμπούν απλώς επάνω. Συνάγεται ότι ο δρόμος κατασκευάστηκε μετά την αποπεράτωση του θαλάμου, ως προσθήκη σ' αυτόν. Πρόκειται για κατασκευή ευτελέστερη σε σχέση με τον ταφικό θάλαμο. Οι δύο παράλληλοι τοίχοι του είναι δομημένοι από μεγάλους ασβεστόλιθους κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα. Σε κανένα σημείο του δρόμου δεν χρησιμοποιήθηκε κονίαμα, ούτε στο εξωράχιο της καμάρας του, ώστε, σε αντίθεση με τον ταφικό θάλαμο, ο δρόμος δεν είναι στεγανός.

Οι δρόμοι πρόσβασης στους τάφους αυτού του είδους παρουσιάζουν ποικιλία στην κατασκευή τους. Δρόμοι έχουν κτιστεί από λίθους²² ή από ωμές πλίνθους²³ ή είναι απλά διανοιγμένοι στο έδαφος²⁴ ή είναι λαξευμένοι σε βράχο,²⁵ είναι επίπεδοι,²⁶ επικλινείς²⁷ ή βαθμιδωτοί.²⁸ Η κάλυψη των δρόμων ήταν οριζόντια,²⁹ αμφικλινή³⁰ ή καμαρωτή³¹.

Ο κτιστός δρόμος υποδεικνύει ότι οι τάφοι ήταν ορατοί τουλάχιστον κατά τη διάρκεια ενός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος. Ανήκουν ίσως στο είδος των τάφων οι οποίοι χρησίμευαν στο να θάβονται πολλά μέλη της ίδιας οικογένειας, προφανώς για οικονομικούς λόγους, αντίθετα με συγκεκριμένα παραδείγματα της βορείου Ελλάδας, οι οποίοι ήταν προορισμένοι να δέχονται έναν ή το πολύ δύο νεκρούς πριν κλείσουν οριστικά. Μερικοί τάφοι όμως που διέθεταν δρόμο δεν περιελάμβαναν παρά έναν ή δύο νεκρούς, όπως ο τάφος της Αγίας Παρασκευής, ο οποίος διαθέτει μεγάλο κτιστό δρόμο (Σισμανίδης 1986, 89-91). Για

²¹Πρόκειται για την απλοποιημένη απόδοση των ταφικών κλινών, λίθινων στην πλειονότητά τους, οι οποίες αφθονούν σε «μακεδονικού» τύπου τάφους στη Βόρεια Ελλάδα και Εύβοια.

²²Παραδείγματα αποτελούν οι δρόμοι των τάφων της Δράμας, (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1976), της Αμφίπολης (I) (Λαζαρίδης 1960, 69), της Αμφίπολης στη θέση Μάντρες (II) (Λαζαρίδης 2001, 82-88), του Δίου (IV) (Παντερμαλής 1989), της Τούμπας Ερετρείας, (Κουρουνιώτης 1899, Καραπασχαλίδου 1989, 28-29).

²³Ο δρόμος του τάφου της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης (Σισμανίδης 1986, 89-90).

²⁴Οι δρόμοι του τάφου της Κρίσης στα Λευκάδια (Πέτσας 1966, 21-22), του τάφου IV στα Νέα Κερδύλλια (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1977), του τάφου στην Αγγίστα (Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Hoerpfner 1973, 456).

²⁵Ο δρόμος του τάφου *Kinch* (Ρωμιοπούλου, Τουράτσογλου 1971, 148-149).

²⁶Ο δρόμος του τάφου στην Τούμπα Ερετρείας (Κουρουνιώτης 1899, 223).

²⁷Οι δρόμοι των τάφων της Πιερίας (Παντερμαλής 1985, 12-13).

²⁸Οι δρόμοι των τάφων στην Καλυδώνα (Dyggve, Foulson, Rhomaios 1934, 30), στη Δράμα (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1976, 303), στην οδό Χαριλάου στη Θεσσαλονίκη (Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1986, 118).

²⁹Ο δρόμος του τάφου II στην Αμφίπολη στη θέση Μάντρες (Λαζαρίδης 1961-1962, Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1969, Παντερμαλής 1972, 179).

³⁰Ο δρόμος του τάφου στα Σύμβολα Ροδόπης (Mangoldt 2012, 248-250, B116).

³¹Τα μέχρι τώρα παραδείγματα είναι καταγεγραμμένα στα σύνορα Μακεδονίας - Θράκης και στη Θράκη, όπως στον τάφο στη Σταυρούπολη (Triantaphyllos 1994, 90-91), στην Αμφίπολη (I) (Λαζαρίδης 1960, 69), στον τάφο στη θέση Καστρί Αμφίπολης (Σαμαρτζίδου 1987, 333-334), στον τάφο III στα Νέα Κερδύλλια (Παρλαμά 1973-1974), στον δρόμο του τάφου του *Heusey* στον Κορινό (Heusey, Daumet 1876, 246-250), στην Τερπινή Νιγρίτας (Γιούρη 1966,) όπως και στην ανατολική Θράκη, στους δρόμους των τάφων A και C στις Σαράντα Εκκλησιές (Kirklareli) (Mansel 1943, 51ff).

παράδειγμα, ο τάφος II του Κορινού είχε προφανώς δεχτεί μόνο δύο ταφές και γι' αυτό η κατασκευή δρόμου δεν θεωρήθηκε απαραίτητη (Γιαννάκης, Καλογερίδης, Μπέσιος 2002, 399,). Η Miller (1993, 5-6), επισημαίνει την παράδοξη έλλειψη του δρόμου σε τάφους που είχαν οικογενειακή χρήση. Πρέπει επίσης να υποτεθεί ότι ο δρόμος εξυπηρετούσε και άλλους σκοπούς και όχι μόνο την απόθεση των νεκρών στο εσωτερικό του τάφου, όπως για παράδειγμα επιμνημόσυνες τελετές. Δυστυχώς, ο τάφος στο Περιβόλι, βρέθηκε συλημένος και ως εκ τούτου είναι αδύνατο να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των ενταφιασθέντων.

Κατά την ανασκαφή του τάφου εντοπίστηκε στη δυτική πλευρά του δρόμου η είσοδος του, η οποία ήταν σφραγισμένη με μία μεγάλη λίθινη πλάκα (Εικ. 10) θραυσμένη κατακόρυφα στον άξονα της και μπροστά της για τη συγκράτησή της, είχε τοποθετηθεί λιθοσωρός από μικρού και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους.

Εικ. 10: Η δυτική όψη του τάφου με την πλάκα που έφρασε το άνοιγμα του δρόμου (αρχείο ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας).

Η είσοδος του δρόμου έχει ύψος ~0,90μ και πλάτος 1,19μ.

Η κάθοδος από το δρόμο στην είσοδο του θαλάμου γινόταν με κλίμακα από τέσσερις βαθμίδες. Αναλυτικότερα, η πρώτη βαθμίδα που αποτελεί και κατώφλι για την είσοδο στο δρόμο, έχει πλάτος πατήματος ~0,47μ και ρίχτι ~0,40μ, η επόμενη έχει πάτημα ~0,23μ και ρίχτι ~0,43μ, η τρίτη έχει πάτημα ~0,37μ και ρίχτι ~0,36μ και η τελευταία έχει πάτημα ~0,34μ και ρίχτι 0,32μ.

Ο δρόμος παρουσιάζει μικρή εκφορά, της τάξεως των 0,06μ, των δύο παράλληλων τοιχοποιιών του για τη μείωση του ανοίγματός του, το οποίο γεφυρώνεται με κυλινδρική θόλο (Εικ. 11). Η καμάρα του δρόμου αποτελείται από εννιά (9) σειρές τραπεζιόσχημων σφηνοειδών θολιτών, με αρίθμηση Β-Ν. Οι θολίτες των σειρών 1, 8 και 9 (Β-Ν) είναι από ασβεστόλιθο, όπως ακριβώς και η υπόλοιπη τοιχοποιία του δρόμου, ενώ όλοι οι υπόλοιποι θολίτες είναι από πωρόλιθο.

Εικ. 11 : Η καμάρα του δρόμου (αρχείο ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας).

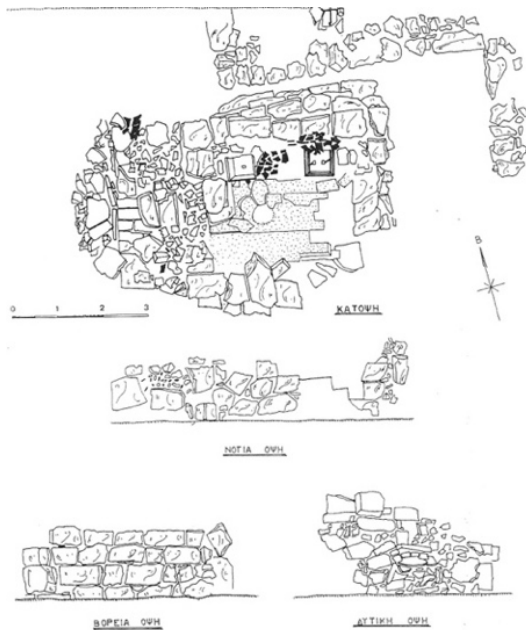
Η υπέργεια κατασκευή

Οι μακεδονικοί τάφοι στη βόρεια Ελλάδα εντοπίζονται τις περισσότερες φορές από τον τεχνητό τύμβο που τους καλύπτει.³² Η τεχνητή κατάκωση, εκτός της σήμανσης, εξασφάλιζε την προστασία του τάφου από τους τυμβωρύχους και την προστασία του μνημείου από τη φθορά από τις περιβαλλοντικές συνθήκες. Ο τύμβος του τάφου στο Περιβόλι δεν ήταν διακριτός.

Πάνω από τον τάφο τεκμηριώνεται η ύπαρξη μίας λίθινης τοιχοποιίας από ασβεστόλιθους, εντός της οποίας εγκιβωτίζεται τόσο ο ταφικός θάλαμος, όσο και ο δρόμος του τάφου (Εικ. 12). Η τοιχοποιία αυτή αποτελείται από λίθους που φέρουν άπεργο στην εσωτερική πλευρά τους και είναι ελάχιστα λαξευμένοι στην όψη και τις πλαϊνές πλευρές τους. Η περιμετρική αυτή τοιχοποιία έχει κατασκευαστεί περίπου στο ύψος της γένεσης της καμάρας του ταφικού θαλάμου (Εικ. 13) και η έδρασή της γίνεται επί της αργίλου με υπόβαση από ακατέργαστους μικρούς και μεσαίους λίθους. Καθ' ύψος αποτελείται από δύο ή τρεις σειρές λίθων. Δεν είναι ορθοκανονική και το σχήμα της διαφέρει από πλευρά σε πλευρά. Στη βόρεια πλευρά παρουσιάζει καμπυλότητα (Εικ. 14), ενώ στη νότια και στην ανατολική έχει γραμμική διάταξη. Εικ. 12: Σχεδιαστική απόδοση του κτίσματος επί της καμάρας του τάφου (Πάντος 1992).

---

³²Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί ο τύμβος που καλύπτει τον τάφο Α του Δερβενίου, ο οποίος έχει διάμετρο 76μ και ύψος 19μ (Miller 1993 109, 16.A). Στην περιοχή της Αινίδας, εκτός από τον τύμβο διαμέτρου 4,50μ που είχε ανεγερθεί πάνω από τους δίδυμους τάφους των Μεξιατών, οι τύμβοι οι οποίοι κάλυπταν τους υπόλοιπους τάφους δεν ήταν διακριτοί, κατεστραμμένοι, το πιθανότερο, από καλλιεργητικές εργασίες.

12

13

Εικ. 12: Σχεδιαστική απόδοση του κτίσματος επί της καμάρας του τάφου (Πάντος 1992).

Εικ. 13: Το κτίσμα επί της καμάρας του τάφου από ανατολικά (αρχείο ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας).

Εικ. 14: Η βόρεια όψη του κτίσματος επί του θαλάμου του τάφου (αρχείο ΕΦΑ Φθιώτιδας και Ευρυτανίας).

Απουσιάζουν πλήρως στοιχεία κατακόρυφης και οριζόντιας σύνδεσης (γόμφοι και μεταλλικοί σύνδεσμοι) των λίθων, ενώ, με εξαίρεση τους γωνιόλιθους, οι επιμέρους λίθοι της τοιχοποιίας αυτής ήταν αμελώς τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλο, χωρίς ιδιαίτερη προσοχή για την κατασκευή σημείων επαφής των λίθων και την αποφυγή κατακόρυφων αρμών. Ειδικά στην ανατολική πλευρά του τάφου, η τοιχοποιία αυτή εδράζεται ψηλότερα και αποτελείται μόνο από δύο σειρές λίθων. Η περιμετρική αυτή τοιχοποιία δεν υψώνεται στο ίδιο ύψος σε όλο το μήκος της. Στο τμήμα του δρόμου σταματάει σε χαμηλότερη στάθμη από ότι στο ψηλότερο τμήμα, του ταφικού θαλάμου, στο οποίο υψώνεται κατά 1μ ψηλότερα.

Κάποιοι από τους λίθους που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή αυτού του περιμετρικού τοίχου είναι σε δεύτερη χρήση με αρχική σε τοιχοποιίες προγενέστερων

οικοδομημάτων. Με ορθογωνική κάτοψη, εδραζόμενο πάνω από την προαναφερθείσα τοιχοποιία και μόνο στην περιοχή επί του ταφικού θαλάμου είχε κατασκευαστεί λίθινο στηθαίο από πωρόλιθους. Το στηθαίο εγκιβωτίζει το κονίαμα που αποτελεί την τελική στρώση του δαπέδου της κατασκευής αυτής. Ως υπόβαση της στρώσης αυτής, πάνω από το χώμα, έχουν χρησιμοποιηθεί θραύσματα κεράμων (Εικ. 15).

Εικ. 15: Σημειώνονται με κίτρινο βέλος ο γωνιόλιθος της νοτιοδυτικής γωνίας του περιμετρικού τοίχου του τάφου. Με κόκκινο βέλος η τελική – εμφανής στάθμη με κονίαμα της κατασκευής επί του ταφικού θαλάμου, με πορτοκαλί βέλος το άνω μέρος της στεγανοποιημένης με κονίαμα καμάρας του ταφικού θαλάμου και με λευκό βέλος το εμφανές τμήμα (χαμηλό στηθαίο) της κατασκευής, αποτελούμενο από μία σειρά λίθων, τοποθετημένων στην περίμετρο του ταφικού θαλάμου. Με καφέ χρώμα η ζώνη έδρασης της περιμετρικής εξωτερικής τοιχοποιίας του τάφου, περί της στάθμης της γένεσης της καμάρας του ταφικού θαλάμου επί του εδάφους (Μιχαηλίδης, Πάγκαλου 2023).

Εντός του στηθαίου αυτού εντοπίστηκαν δύο ανόμοιες ασβεστολιθικές βάσεις οι οποίες φέρουν στο άνω μέρος τους αύλακα μολυβδοχορήσεως και εντορμία γόμφου στο κέντρο τους. Το κτίσμα αυτό επάνω από τον τάφο είναι μεταγενέστερο της κατασκευής του τάφου (Πάντος 1992, 418). Αν και ο ανασκαφέας έχει την άποψη ότι πρόκειται για ηρώο αυτό δεν αποδεικνύεται.³³

Είναι απαραίτητο να επισημάνουμε ότι ένα αποφασιστικό στοιχείο για την επιλογή της θέσης κατασκευής των μακεδονικών τάφων είναι η ηρωοποίηση. Τα ηρώα στην αρχαιότητα ήταν ταφικά μνημεία προσώπων τα οποία μετά το θάνατό τους λάμβαναν ιδιαίτερες τιμές και λατρεύονταν ως ήρωες των ενταφιασμένων. Κάποιοι μακεδονικοί τάφοι συνδεδεμένοι με την ανώτερη τάξη έχουν κατασκευαστεί εντός των τειχών (*intra muros*) και ως εκ τούτου έχουν ερμηνευθεί ως ηρώα (Gossel 1980, 72-73). Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί ο τάφος στους Φιλίππους (2ος αι. π.Χ.), ο οποίος βρισκόταν εντός των τειχών της πόλης, στο χώρο της αρχαίας Αγοράς (Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Μπακιρτζής 2003, 53-54). Στην Ήπειρο, ο τάφος της Κασσώπης ο οποίος είχε κτιστεί εντός των τειχών, ερμηνεύτηκε ως ηρώο ιδρυτού της πόλης, χωρίς να αποκλείεται ότι ανήκε σε κάποιον σημαντικό ευγενή της Κασσώπης, πιθανώς

³³Τα θεμέλια μιας υπέργειας κατασκευής έχουν αποκαλυφθεί δίπλα στον τάφο της *Περσεφόνης* στη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας (Ανδρόνικος 1988, 65, Δρούγου, Σαατσόγλου-Παλιαδέλη 2001, 57-58). Η κατασκευή έχει ερμηνευτεί ως ένα ηρώο ή ως ένας βωμός αφιερωμένος στους νεκρούς του τάφου ή στους νεκρούς των γειτονικών τάφων (Borza 1981, Hammond 1989, 27, Fedak 1990, 106). Ο Ανδρόνικος (1994, 33-34) συνέδεσε το κτίσμα με τον τάφο του *Φιλίππου* και το ερμήνευσε ως *ηρώο* για τη λατρεία των νεκρών του τάφου που πίστευε ότι ανήκε στον Φίλιππο, χωρίς όμως να αναφέρει άλλα παράλληλα. Η κατασκευή της Μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας προφανώς συνδέεται με τον κιβωτιόσχημο *τάφο της Περσεφόνης* κατά την άποψη της Palagia (2017, 414) που στηρίζεται σε παραδείγματα του πρώιμου 4ου αι. π.Χ. από την Αιανή και του τέλους του 4ου αι. π.Χ. από την Πέλλα, στα οποία τέτοιου είδους κατασκευές αποτελούν υπέργειους ναΐσκους πάνω από κιβωτιόσχημους τάφους.

Μακεδόνα σύμμαχο (Leake 1835, 248-249, Hoepfner, Schwander 1994, 141-144, Κοντογιάννη 2006, 34· Mangoldt 2012, 151-154, B60). Ο τάφος στα Πεστά Ιωαννίνων επίσης συνδέεται με ένα ηρώο (Αδάμ κ.α. 2011, Mangoldt 2012, 232, B105). Επίσης, ο τεχνητός τύμβος που κάλυπτε τον τάφο των Ερώτων στην Ερέτρια, στην κορυφή ενός λόφου στα ΒΔ της αρχαίας πόλης, έφερε στην κορυφή του μια κατασκευή από ωμές πλίνθους με πλευρά 5μ και ύψος 6μ τουλάχιστον, η οποία πιθανώς χρησίμευε ως βάση κάποιου μνημειακού ταφικού σήματος ορατού από τα περίχωρα και από την απέναντι ακτή (Huguenot 2010), ίσως λέοντα, όπως εκείνοι της Χαιρώνειας ή της Αμφίπολης.

Επίλογος

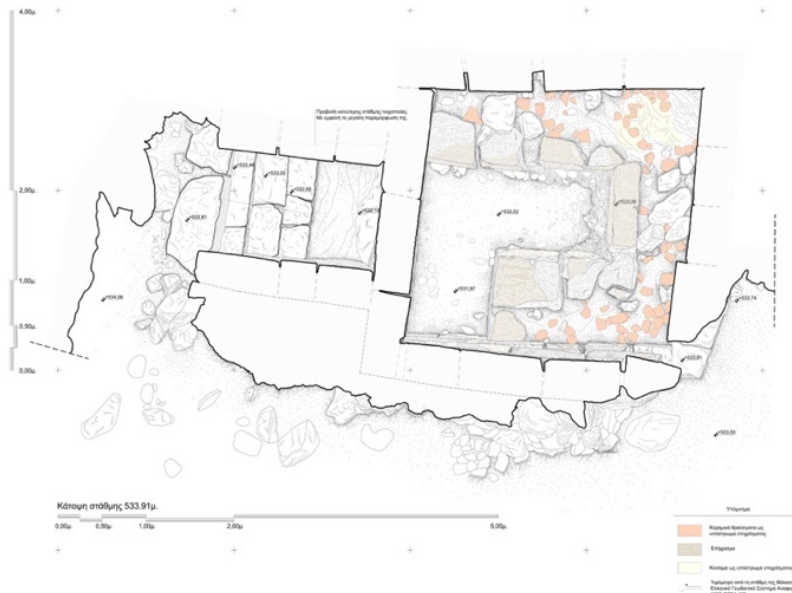
Η γεωμετρία του φέροντος οργανισμού σχεδιάστηκε και διαστασιολογήθηκε μεν εμπειρικά, άντεξε δε επί πολλές εκατονταετίες όλα τα αναμενόμενα φορτία που της αναλογούσαν – πλην των μακροχρόνιων εδαφικών ερπυσμών και των βανδαλισμών. Η χάραξη και οι δομικές λεπτομέρειες της κατασκευής παρουσιάζουν αρκετές αρετές. Σύμφωνα με την στατική μελέτη για την αποκατάσταση του τάφου, 34 στα προτερήματα του σχεδιασμού του φέροντος οργανισμού συγκαταλέγονται τα εξής: α) η κανονικότητα, β) η αξονική συμμετρία, γ) η ομαλή καθ' ύψος ελάφρυνση των φερόντων στοιχείων (θόλων), προς όφελος της στατικής λειτουργίας και αντισεισμικής συμπεριφοράς, χωρίς να γίνονται «εκπτώσεις» στην αντοχή και την ακαμψία, δ) η ομαλή κατ' έκταση κατανομή της μάζας και της ακαμψίας, ώστε να υπάρξει σχεδόν σύμπτωση του κέντρου μάζας και του κέντρου ελαστικής στροφής, ε) η άριστη κατεργασία των εδρών, ώστε να εξασφαλίζονται δεσμοί τριβής με υψηλή επάρκεια, στ) η καλή διάταξη των αρμών, ώστε στους μεν ύπτιους να επιτυγχάνεται καλή κατανομή των φορτίων, στους δε ορθίους να αποφεύγεται αξονική σύμπτωση ή εγγύτητα των επάλληλων αρμών.

Ο μακεδονικός τάφος στο Περιβόλι χρήζει άμεσης αποκατάστασης, καθώς έχει μείζονα δομικά προβλήματα παραμορφώσεων, καταρρεύσεων, ετοιμορροπίας, ανεπάρκειας, αστάθειας και ερείπωσης (Εικ. 16).

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής, για την προστασία του μνημείου τοποθετήθηκε πρόχειρο ξύλινο στέγαστρο, το οποίο με μικρές παρεμβάσεις - ενισχύσεις διατηρήθηκε μέχρι το 2023. Η ελλειμματική υποστύλωση του μνημείου σε συνδυασμό με την απουσία αντιστήριξης των επιχώσεων οδήγησαν σε μεγαλύτερη καταστροφή του από αυτήν που υπέστη κατά την αποκάλυψή του από τα μηχανήματα διάνοιξης του δρόμου, σε συνδυασμό με το ενεργό φαινόμενο της κατολίθωσης. Παρατηρείται γενική αποδιοργάνωση και απίσχναση του φέροντος οργανισμού με εκτενείς καταρρεύσεις τμημάτων των καμαρών. Οι τοίχοι του ταφικού θαλάμου εμφανίζουν μείζονα προβλήματα παραμορφώσεων, υπεύθυνων για την αλλοίωση της γεωμετρίας του κελύφους. Η καμάρα του ταφικού θαλάμου έχει στο μεγαλύτερο μέρος του καταρρεύσει, ενώ ένα μικρό τμήμα του διασώζεται κατά χώραν και σε πολύ μέτρια κατάσταση, με πολλαπλές δομικές βλάβες, ρωγμές θραύσης των λίθων, χαλάρωση των επαφών και σχετική ετοιμορροπία. Η καμάρα του δρόμου σώζεται σε πολύ ικανοποιητικό ποσοστό διατήρησης της αρχικής της μάζας και σε καλύτερη κατάσταση. Τα κατακείμενα μέλη των θόλων, αν και φέρουν ελάσσονες φθορές, κυρίως αποτμήσεις των ακμών και γωνιών τους, διατηρούνται και είναι ταυτισμένα στο σύνολό τους.

---

³⁴ Θωμάς 2023, 10.

Εικ. 16: Σχέδιο της κάτοψης του τάφου (Δικαιούλιας, Μιχαηλίδης 2023).

Ενθαρρυντικό είναι το ότι το υλικό δομής του τάφου βρίσκεται σε ικανοποιητικό βαθμό κατά χώραν και δύναται να ανασυντεθεί μεγάλο ποσοστό της αρχικής μορφής του μνημείου.

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας αποτιμώντας την αρχαιολογική αξία του τάφου για την μνημειακή και ιστορική τοπογραφία της περιοχής, προχώρησε στην εκπόνηση Μελετών σε συνεργασία με έγκριτες ομάδες επιστημόνων για την συντήρηση, την αποκατάσταση και την ανάδειξη του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου του. Η συντήρηση και αποκατάσταση του μνημείου, εφόσον ολοκληρωθούν στο μέλλον, θα προσφέρουν την ευκαιρία στους επισκέπτες να αντιλαμβάνονται με ασφάλεια τη μορφή, την κλίμακα μεγέθους, τη λειτουργία και τις ιστορικές τεχνικές μεθόδους δομήσεως της εποχής εκείνης.

Οι μελέτες βρίσκονται σήμερα (2024) στο στάδιο της έγκρισης από τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού.

Βιβλιογραφία

Αδάμ, Ε., Γ. Γεωργούλας και Α. Γιοβανοπούλου 2001-2004. Νομός Ιωαννίνων, θέση Παλιοκλήσι, Δ.Δ. Μυροδάφνης Πεστών, Δήμου Αγίου Δημητρίου. ΑΔ, 56-59, Χρονικά Β5, σ. 75-78.

Ανδρόνικος, Μ. 1988. *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Andronikos, M. 1994. *Vergina II. The Tomb of Persefone*. Athens: Archaeological Society at Athens.

Αντωνίου, Α. 2023. Εκπόνηση Συμπληρωματικής Υποστηρικτικής Γεωτεχνικής Μελέτης για την προστασία του Μακεδονικού τάφου στην κοινότητα Περιβόλι της Δημοτικής Ενότητας Σπερχειάδας, του Δήμου Μακρακώμης, της Περιφερειακής Ενότητας Φθιώτιδας της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας. Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας.

Béquignon, Y. 1937. *La vallée du Spercheios des origines au IVe siècle. Études d' Archéologie et Topographie*. Paris: De Boccard.

Βοκοτόπουλος, Π. 1969. Χωνοκκλησιά Γραμμένης Οξυάς Ναυπακτίας. ΑΔ, 32, Χρονικά Β2, σ. 242-243.

Βορτσέλας, Ι. 1907. Φθιώτις η προς Νότον της Όθρουος ήτοι απάνθισμα ιστορικών και γεωγραφικών ειδήσεων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς συνταχθέν υπό Ιωάννου Γ. Βορτσελά

- Βασιλικού Επιτρόπου παρά τη Ιερά Συνόδω της Εκκλησίας της Ελλάδος (μετά χωρογραφικού πίνακος). Αθήνα: Αθ. Α. Παπασπύρου.
- Borza, E., 1981. The Macedonian Royal Tombs at Vergina: Some Cautionary Notes. *ArchN*, 10, pp. 73-87.
- Boyd, T., 1978. The Arch and the Vault in Greek Architecture. *AJA*, 82, pp. 83-102.
- Γιαννάκης, Γ., Π. Καλογερίδης και Μ., Μπέσιος 2002. Προστασία - Ανάδειξη μακεδονικών τάφων Κορινού. Στο: Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.) *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 14. 2000. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: σ. 395-405.
- Γιούρη, Ε., 1966. Μακεδονικός τάφος Τερπνής Νιγρίτης. *ΑΔ*, 21, Χρονικά Β2, σ. 365.
- Δακορώνια, Φ. 1986. Μακεδονικού τύπου τάφοι στην κοιλάδα του Σπερχειού. Στο: *Αρχαία Μακεδονία. Ανακοινώσεις κατά το τέταρτο Διεθνές Συμπόσιο*. Θεσσαλονίκη, 21-25.9.1983. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σ. 147-157.
- Δικαιούλιας, Ι. Ν. Μιχαηλίδης 2023. *Μελέτη φωτογραμμετρικής αποτύπωσης της υφιστάμενης κατάστασης του μνημείου και των κατασκευών στον περιβάλλοντα χώρο του Μακεδονικού τάφου στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο Περιβολίου Σπερχειάδας*. Λαμία: Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας.
- Δρούγου, Σ., Χ. Σαατσόγλου - Παλιαδέλη 2001. *Βεργίνα. Περιδιαβάζοντας τον αρχαιολογικό χώρο*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.
- Dyggve, E., F. Foulson and K. Rhomaios, 1934. *Das Heroon von Kalydon*, København: Levin & Munksgaard.
- Dyggve, E., 1951. A second heroon at Calydon. In: G. Mylonas (ed.) *Studies presented to David Moore Robinson*. Vol. I. Paris: Washington University, pp. 360-364.
- Fedak, J. 1990. *Monumental Tombs of the Hellenistic Age: A Study of Selected Tombs from the Pre-Classical to the Early Imperial Era*. Toronto: University of Toronto Press.
- Ζάμπας, Κ. 2016. Παρατηρήσεις για το σχέδιο και την οικοδομική των μακεδονικών τάφων. Στο: Ζάμπας, Κ. (επιμ.) *ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Μανόλη Κορρέ*. Αθήνα: Μέλισσα, σ. 527-540.
- Gossel, B. 1980. *Makedonische Kammergräber*, Berlin: Ludwig-Maximilians-Universität zu München.
- Hammond, N.G.L. 1989. *The Macedonian State: The Origins, Institutions and History*. Oxford: Clarendon Press.
- Hatzopoulos, M.B., L.D. Loukopoulou, 1992. Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia). Vol. I. *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ*, 11. Athènes.
- Hatzopoulos, M.B., 1996. Macedonian Institutions under the Kings. *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ*, 22, Athens.
- Hatzopoulos, M.B., 2001. La lettre d'Antigone Doson à Béroia et le recrutement de l'armée macédonienne sous les derniers Antigonides. In: R. Frei-Stolba and C. Gex (éds.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique. Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey*. Lausanne, 20-21 Novembre 1998. Bern: Peter Lang, pp. 45-52.
- Heusey, L., H. Daumet 1876. *Mission Archéologique de Makédoine*, Paris: Firmin-Didot.
- Hoepfner, W., E.L. Schwander, 1994. *Haus und Stadt im Klassischen Griechenland, Neubearbeitung. Wohnen in der klassischen Polis*. 1. Verlag: Deutscher Kunstverlag.
- Huguenot, C., 2008. La tombe aux érotes et la tombe d' Amarynthos. Architecture funéraire et présence makedoniéne en Grèce centrale. *Eretria*, XIX. Gollion: Infolio Ed.
- Huguenot, C., 2010. Ο μακεδονικός τάφος των Ερώτων. Στο: Ν. Καλτσάς, S. Fachard, Α. Ψάλτη και Μ. Γιαννοπούλου (επιμ.), *Ερέτρια. Ματιές σε μια αρχαία πόλη. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 27 Απριλίου - 24 Αυγούστου 2010*. Αθήνα: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, σ. 336-346.
- Θωμάς, Γ. 2023. Στατική Μελέτη για την Αποκατάσταση και Ανάδειξη του Μακεδονικού Τάφου στο Περιβόλι Σπερχειάδας. Λαμία: Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας.
- Καραπασχαλίδου, Α. 1989. *Μακεδονικός τάφος στο Κοτρώνι Ευβοίας*. Αθήνα: Λύχνος.

- Κοντογιάννη, Θ. 2006. *Κασσώπη. Συνοπτικός Οδηγός του Αρχαιολογικού Χώρου*. Ιωάννινα: ΙΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., 1969. Αμφίπολις. Μακεδονικός τάφος 2. *ΑΔ*, 24, Χρονικά Β2, σ. 353-354.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., 1976. Δράμα, οδ. Τροίας 3. *ΑΔ*, 31, Χρονικά Β2, σ. 303-304.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., 1977. Κερδύλλια. *ΑΔ*, 32, Χρονικά Β2, σ. 252.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., W. Hoerfner, 1973. Σιδηροδρομικός σταθμός Αγγίστης. *ΑΔ*, 28, Χρονικά Β2, σ. 455-459.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., Χ. Μπακιρτζής 2003. *Φίλιπποι*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Κουρουγιώτης, Κ., 1899. Τάφοι καμαρωτοί Ερετρίας. *ΑΕ*, σ. 222-234.
- Λαζαρίδης, Δ., 1961-1962. Αμφίπολις. *ΑΔ*, 17, Χρονικά Β, σ. 233.
- Λαζαρίδης, Δ., 1960. Ανασκαφαί και έρευναι Αμφιπόλεως. *ΠΑΕ*, σ. 67-73.
- Λαζαρίδης, Δ., 1964. Φίλιπποι. *ΑΔ*, 19, Χρονικά Β3, σ. 372-374.
- Λαζαρίδης, Δ., 1993. *Αμφίπολις*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Leake, W.M. 1835. *Travels in Northern Greece*. London: J. Rodwell.
- Μακαρόνας, Χ., 1955. Ανασκαφική έρευνα εις Καρύτσαν Πιερίας. *ΠΑΕ*, σ. 151-159.
- Mangoldt, v.H. 2012. *Makedonische Grabarchitektur. Die Makedonischen Kammergräber und ihre Vorläufer*. Tübingen-Berlin: Tafeln und Karten.
- Mansel, A.M. 1943. *Die Kuppelgräber von Kirklareli in Thrakien*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi.
- Miller, S. 1993. *The Tomb of Lyson and Kallikles, A Painted Makedonian Tomb*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Miller, S.G. 1990. *Nemea: A Guide to the Museum and the Site*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.
- Miller S.G. 2001. *Excavations at Nemea II. The Early Hellenistic Stadium*. Berkeley: University of California Press.
- Μιχαηλίδης, Ν., Η. Πάγκαλου 2023. *Μελέτη Αποκατάστασης του Μακεδονικού τάφου και διαμόρφωσης περιβάλλοντος χώρου στον αρχαιολογικό χώρο Περιβολίου Σπερχειάδας*. Λαμία: Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας.
- Μπούγια, Π., 2005. Οι κτιστοί καμαροσκεπείς τάφοι της κοιλάδας του Σπερχείου με αφορμή την εύρεση ενός νέου στο Αργυροχώρι Υπάτης. Στο: Ι. Μακρής και Α. Καραναστάσης (επιμ.), *Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας*. Λαμία, 20-21 Σεπτεμβρίου 2003. Λαμία: Πνευματικό Κέντρο Σταυρού, 12-25.
- Ξυδόπουλος, Ι. 2006. *Κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις των Μακεδόνων και των άλλων Ελλήνων*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Ορλάνδος, Α. 1958. *Η Αρχαία Ελληνική Αρχιτεκτονική*. Μέρος Α΄ Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία, Τεύχος 2. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Palagia, O. 2017. The Royal Court in Ancient Macedonia: The Evidence for Royal Tombs. In: A. Erskine, L. Llewellyn-Jones and Sh. Wallace (eds.), *The Hellenistic court: Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra*. Swansea: Classical Press of Wales, pp. 409-431.
- Παντερμαλής, Δ., 1972. Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας. *Μακεδονικά*, 12, σ. 147-182.
- Παντερμαλής, Δ., 1985. Οι μακεδονικοί τάφοι της Πιερίας, στο: *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία: 28-29 Ιουλίου και 4-5 Αυγούστου 1984*. Θεσσαλονίκη: ΝΕΛΕ Πιερίας, σ. 9-13.
- Παντερμαλής, Δ., 1989. Η νεκρόπολη του Δίου. *Αρχαιολογία*, 33, σ. 36-38.
- Πάντος, Π., 1987. Περιβόλι Φθιώτιδος. *ΑΔ*, 42, Χρονικά Β1, σ. 221-223.
- Πάντος, Π., 1988. Περιβόλι Φθιώτιδος, θέση Κοτρώνι. *ΑΔ*, 43, Χρονικά Β1, σ. 224.

Πάντος, Π., 1992. Αρχαιολογικά ευρήματα από την ΝΔ Αινίδα. Στο: Ε. Κυπραίου (επιμ.), *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*. Πρακτικά. Βόλος, 29.10-1.11.1987. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, σ. 414-421.

Παπακωνσταντίνου, Μ.-Φ., 2008. Η κοιλάδα του Σπερχειού. Μαλίδα-Οιταία-Αινίδα, στο: Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Εύβοια Στερέα Ελλάδα*. Αθήνα: ΜΕΛΙΣΣΑ, σ. 316-325.

Παπακωνσταντίνου, Μ.-Φ., Α. Παπασταθοπούλου, 2006. Ελληνιστικοί λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι Λαμίας. Πρώτη Παρουσίαση. Στο: Α. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Πρακτικά 1ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερέας Ελλάδας*. Βόλος, 27.2-2.3.2003. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Υπουργείο Πολιτισμού, σ. 915-926.

Παπασταθοπούλου, Α., 2009. Επαρχιακή οδός Λουτρών Υπάτης-Σπερχειάδας, θέση Μαγούλα Λουτρών Υπάτης (αγρός Κ.Τσιμπούρη). *ΑΔ*, 64, Χρονικά Β1, σ. 526-527.

Παπασταθοπούλου, Α. 2020. *Μακεδονικού τύπου κτιστοί καμαροσκεπείς και λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της ελληνιστικής εποχής στην αρχαία Θεσσαλία (βόρεια Φθιώτιδα και Θεσσαλία)*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/47732> (Επίσκεψη στις 18-11-2024).

Παρλαμά, Λ., 1973-1974. Νέα Κερδύλλια Αμφιπόλεως. *ΑΔ*, 29, Χρονικά Β3, σ. 787-788.

Perlzweig J. 1961. *The Athenian Agora*. Vol. VII. *Lamps of the Roman Period, First to Seventh Century after Christ*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Πέτσας, Φ. 1966. *Ο τάφος των Λευκαδίων*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Pritchett, W.K., 1994. Roads of Akarnania. In: W.K. Pritchett (ed.), *Essays in Greek History*. Amsterdam: J.C. Gieben, pp. 234-239.

Ρωμαίος, Κ. 1951. *Ο μακεδονικός τάφος της Βεργίνας*. Αθήνα: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.

Ρωμιοπούλου, Κ., Ι. Τουράτσογλου, 1971. Ο μακεδονικός τάφος της Νιάουστας. *ΑΕ*, σ. 146-164.

Σαμαρτζίδου, Σ., 1988. Νέα ευρήματα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Αμφίπολης. Στο: Π. Αδάμ-Βελήνη, Κ. Τσάκαλου- Τζαναβάρη και Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη (επιμ.) *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 1, 1987. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: σ. 327-341.

Σαμσάρης, Π., 1990. Τα θυρόφυλλα του μακεδονικού τάφου της Ευκαρπίας Σερρών: συμβολή στη μελέτη των θυρών των κατάγειων ταφικών μνημείων. *Μακεδονικά*, 27, σ. 209-221.

Savalli-Lestrade, I. 1998. *Les philoi royaux dans l'Asie hellénistique*. Genève: Librairie Droz, 1998.

Σισμανίδης, Κ., 1986. Ανασκαφή ταφικού τύμβου στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης, *ΑΕ*, σ. 60-98.

Σισμανίδης, Κ. 1997. *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Stählin, F. 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία*. Θεσσαλονίκη: Αδερφοί Κυριακίδη. [Ελληνική μετάφραση του: Stählin, Fr. 1924. *Das hellenische Thessalien*. Stuttgart].

Triantaphyllos, D., 1994. Ancient Thrake. In: Papoulia, V. et al. (eds.), *Thrace*. Athens: IDEA ADVERTISING-MARKETING SA, pp. 90-91.

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ., 1986. Ένας νέος μακεδονικός τάφος στη Θεσσαλονίκη. *Μακεδονικά*, 25, σ. 117-142.

Χρυσάφης, Χ. 2017. Πέδα Ελλάδος. Οι φρουρές των Αντιγονιδών στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο (301-196 π.Χ.). Α δημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Vickers, M., 1972. Hellenistic Thessaloniki. *JHS*, 92, pp. 168-169.

Vitti, M. 1996. *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της έως τον Γαλέριο*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Völcker-Janssen, W. 1993. *Kunst und Gesellschaft an den Höfen Alexanders d. Gr. und seiner Nachfolger*. München: Tuduv.

Βραχυγραφίες

<i>ΑΔ:</i>	Αρχαιολογικόν Δελτίον
<i>ΑΕ:</i>	Αρχαιολογική Εφημερίς
<i>ΠΑΕ:</i>	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>AJA:</i>	American Journal of Archaeology
<i>ArchN:</i>	Archaeological News
<i>BSA:</i>	The Annual of the British School at Athens
<i>IG:</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i>
<i>JHS:</i>	Journal of Hellenic Studies

ΑΙΓΙΔΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΤΕΧΝΙΚΟ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟ
ΕΛΛΑΔΑΣ

ΟΜΙΛΟΣ ΤΕΚ ΤΕΡΝΑ

ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΜΕΓΑΡΟ
ΜΟΥΣΙΚΗΣ
ΑΘΗΝΩΝ